

İhvân-ı Safâ'da Mizâc Teorisi Çerçevesinde Huyların Değişiminin İmkânı ***Gülistan Kızılteniş**

Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (ROR ID: 04f81fm77)

İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Research Assistant, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy

Sivas/Turkey

gaktas@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0003-1566-4179

Asiye Aykıt

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (ROR ID: 04f81fm77)

İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy

Sivas/Turkey

asiyeyaykit@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-9142-9184

The Possibility of the Change of Habits within the Framework of Temperament Theory in Ikhwān al-Şafā'**Abstract**

Ikhwān al-Şafā' is a philosophical community that emerged in Basra in the 4th (H)/10th century. This community conducts its activities in the form of secret meetings and conversations. *Rasā'il Ikhwān al-Şafā'*, which consists of 52 treatises whose author or authors have been kept secret, belong to them. It is thought that *Risālat al-jāmi'a* which is the essence and summary of these treatises belongs to them. Although this community is Shiite, its treatises have become the handbooks of Shiite Ismaili groups. *Rasā'il Ikhwān al-Şafā'* have an encyclopedic content. There is information on many branches of science from mathematics to metaphysics, from geography to astrology in the *Rasā'il*. It is said that by some researchers the primary theme in *Rasā'il* is morality. Ikhwān al-Şafā' expresses the mission of *Rasā'il* as a purification in the religious and moral field and they believe that the way to do this is philosophy. There are also various speculations that the *Rasā'il* have some kind of political propaganda. However, in the aspect of our study, *Rasā'il* are scientific works with a rich content in the field of moral philosophy. It is clear that the theory of temperament (mizaj) has an important place in the moral philosophy of Ikhwān al-Şafā'. The subject of this study is the possibility of change of natures within the framework of temperament theory in *Rasā'il Ikhwān al-Şafā'*.

In the dictionary, temperament (mizaj) means mixture, and as a concept, it expresses the mixing ratio of akhlāṭ arba'a that constitutes the physical structure of human beings. Body fluids

* Bu çalışma 25.03.2019 tarihinde tamamlanan yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır/This article is extracted from the Master's thesis: Gülistan Kızılteniş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ahlâki Açudan 'Mizâc' Kavramı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet University, Master's Thesis, 2019).

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Geliş/Received: 14 Haziran/June 2020 | **Kabul/Accepted:** 01 Eylül/September 2020 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2020

Atf/Cite as: Gülistan Kızılteniş - Asiye Aykıt, "İhvân-ı Safâ'da Mizâc Teorisi Çerçevesinde Huyların Değişiminin İmkânı = The Possibility of the Change of Habits within the Framework of Temperament Theory in Ikhwān al-Şafā', *Eskiyeni* 41 (Eylül/September 2020), 515-540. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.752741>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

(blood, sputum, black bile and yellow bile), which are the basic building blocks of the human body, are called akhlâṭ arba'a. According to İkhwân al-Şafâ', each of these body fluids should be present in the body in equal amounts. The difference or imbalance between the amounts of these fluids affects the physical health status. Temperament is a medical theory in terms of its effects on physical health. It has a central place in the medical understanding of Hippocrates, Galen, and Avicenna. Galen was the first to evaluate temperament as a moral theory. Galen said that the temperament of the body also affects the morality and nature of the human being. He explained this relationship between the physical structure of human and his spiritual structure through his nafs (soul) and quwwât al-nafs (faculties of soul).

The theory of temperament expresses the connection between the physical and metaphysical aspects of human beings. Because of this connection, the relationship of temperament with its nafs and quwwât al-nafs is important. According to İkhwân al-Şafâ', vegetative and animal quwwât (forces) have a direct relationship with the mood of the temperament body. There is an indirect relationship between the nâṭik (reasonable) quwan and the temperament of the body. This relationship between the temperament of the body and quwwât al-nafs is reciprocal and continuous. In this respect, a change in the temperament balance of the body also affects the actions of the quwwât al-nafs. The acts of the nafs constitute the morality and nature of the human being. Balance of nafs in its actions is called virtue; opposite of this called vice. Since the virtue of human actions depends on the moderation of quwwât al-nafs, the moderation of the temperament in relation to the nafs is also important at this point. The relationship between temperament and quwwât al-nafs is an important issue addressed in this study.

In the moral philosophy of İkhwân al-Şafâ', the temperaments are discussed in two parts. These are natural habits and acquired habits. Natural habits are the habits that human beings have from birth and those that settle in their nature in childhood. Acquired habits are habits acquired later. In the *Rasâ'il*, it is mentioned that natural habits are shaped according to the temperament of the body, climatic and geographical structure, the effects of astrological situations, and education and social environment. Since temperament plays a role in shaping human nature, it has a direct effect on natural habits. In this framework, people have four types of nature. These are dry, wet, cold, and hot natures. Although these are expressed with the concept of nature in *Rasâ'il*, they also refer to temperament types. Due to the ever-changing balance of temperament and its relationship with quwwât al-nafs, it has an effect on the acquisition of new habits. In this respect, temperament has an indirect effect on acquired habits. Therefore, temperament both shapes natural habits and is effective in the change of these habits. In this context, the role of temperament in changing habits becomes important. Temperament was sometimes seen as an obstacle in terms of the change of natural habits and the acquisition of new habits, and it was defined as an unchangeable established structure. However, according to İkhwân al-Şafâ', temperament is a factor that makes this change possible, rather than being an obstacle at this point. In this study, the possibility of changing natural habits is discussed within the framework of temperament theory. While the first part of the article mentions the theory of temperament, in the second part, the possibility of change of habits discussed in the context of temperament theory.

Keywords

Moral Philosophy, İkhwân al-Şafâ', Theory of Temperament, Tabdil al-Akhlaq, Nafs, Quwwât al-Nafs

İhvân-ı Safâ'da Mizâç Teorisi Çerçevesinde Huyların Değişiminin İmkânı

Öz

İhvân-ı Safâ 4/10. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış bir felsefe cemiyetidir. Bu cemiyet faaliyetlerini gizli toplantı ve sohbetler şeklinde yürütmektedir. Yazar veya yazarları gizli tutulmuş olan 52 adet risâleden oluşan *Resâil-u İhvân es-Safâ* onlara aittir. Bu risâlelerin öz ve özeti niteliğinde olan Risâletü'l-câmia isimli eserin de onlara ait olduğu düşünülmektedir. Bu cemiyet Şîî olmakla birlikte risâleleri Şîî İsmâîlî grupların el kitabı haline gelmiştir. İhvân-ı Safâ *Risâleler*'i ansiklopedik bir muhtevaya sahiptir. *Risâleler*'de matematikten metafiziğe, coğrafyadan astrolojiye kadar birçok ilim dalına dair bilgiler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından *Risâleler*'de hâkim temanın ahlâk olduğu söylenmektedir. İhvân-ı Safâ, *Risâleler*'inin misyonunu dini ve ahlâkî alanda bir arınma şeklinde ifade etmekte olup, bunun yolunun felsefe olduğuna inanmaktadır. *Risâleler*'in siyasi propaganda amaçlı olduğuna dair çeşitli spekülasyonlar da bulunmaktadır. Ancak çalışmamızı ilgilendiren yönüyle *Risâleler*, ahlâk felsefesi alanında zengin bir içeriğe sahip ilmi eserlerdir. İhvân-ı Safâ'nın ahlâk felsefesinde mizâç teorisinin de önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın konusu *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde mizâç teorisi çerçevesinde huyların değişim imkânıdır.

Mizâç sözlükte karışım manasına gelmekte olup, kavram olarak insanın fiziksel yapısını oluşturan ahlât-ı erbaanın karışım oranını ifade etmektedir. İnsan bedeninin temel yapı taşları olan beden sıvılarına (kan, balgam, kara safra ve sarı safra) ahlât-ı erbaa denmektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre bu beden sıvılarının her biri vücutta eşit miktarda bulunmalıdır. Bu sıvıların miktarları arasındaki farklılık veya dengesizlik ise fiziksel sağlık durumunu etkilemektedir. Mizâç, fiziksel sağlığa etkisi yönüyle bir tıp teorisidir. Hipokrat, Galen ve İbn Sînâ'nın tıp anlayışında merkezi bir yere sahiptir. Mizâcî bir ahlâk teorisi olarak değerlendiren ilk isim ise Galen'dir. Galen, bedenin mizâcının insanın ahlâk ve tabiatına da tesir ettiğini söylemiştir. İnsanın fiziksel yapısı ile ruhsal yapısı arasındaki bu ilişkiyi ise nefis ve kuvveleri üzerinden açıklamıştır.

Mizâç teorisi, insanın fizik ve metafizik yönleri arasındaki irtibatı ifade etmektedir. Bu irtibat yönüyle mizâcın nefis ve kuvveleri ile ilişkisi önemlidir. İhvân-ı Safâ'ya göre bitkisel ve hayvanî kuvvenin bedenin mizâcî ile doğrudan ilişkisi vardır. Nâtık kuvve ile bedenin mizâcî arasında ise dolaylı bir ilişki mevcuttur. Bedenin mizâcî ve nefsin kuvveleri arasındaki bu ilişki karşılıklı ve sürekli. Bu bakımdan bedenin mizâç dengesindeki bir değişim nefsin kuvvelerinin fiillerini de etkilemektedir. Nefsin fiilleri ise insanın ahlâk ve tabiatını oluşturmaktadır. Nefsin, fiillerinde dengeli olması erdem; bunun aksi ise erdemsizlik olarak isimlendirilmektedir. İnsanın fiillerinin erdemli olması nefsin kuvvelerinin itidaline bağlı olduğu için nefis ile ilişki içerisinde olan mizâcın itidali de bu noktada önem arz etmektedir. Mizâç ile nefis ve kuvveleri arasındaki ilişki bu çalışmada ele alınan önemli bir konudur.

İhvân-ı Safâ'nın ahlâk felsefesinde huylar iki kısımda ele alınmaktadır. Bunlar: Tabîî ve kazanılmış huylardır. Tabîî huylar insanın doğuştan sahip olduğu huylar ile çocuklukta tabiatına yerleşen huylardır. Kazanılmış huylar ise sonradan edinilen huylardır. *Risâleler*'de tabîî huyların bedenin mizâcî, iklimsel ve coğrafi yapı, astrolojik durumların tesirleri ve eğitim ile sosyal çevreye göre şekillendiğinden bahsedilmektedir. Mizâç, en temelde insan tabiatının şekillenmesinde rol oynadığı için tabîî huylar üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Bu çerçevede insanlar temelde dört tip tabiata sahiptir. Bunlar kuru, yaş, soğuk ve sıcak tabiatlardır. Bunlar *Risâleler*'de tabiat kavramı ile ifade edilmekle birlikte aynı zamanda mizâç tiplerini de ifade etmektedir. Mizâcın sürekli değişen dengesi ve nefsin kuvveleri ile olan ilişkisi sebebiyle yeni huyların kazanımında etkisi bulunmaktadır. Bu

bakımdan mizâcın kazanılmış huylara dolaylı bir etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla mizâç hem tabiî huyları şekillendirmekte hem de bu huyların değişiminde etkili olmaktadır. Bu bağlamda mizâcın huyların değişimi noktasındaki rolü önem kazanmaktadır. Mizâç tabiî huyların değişimi ve yeni huyların kazanımı noktasınca bazen bir engel olarak görülmüş, değişmez yerleşik bir yapı olarak tanımlanmıştır. Ancak İhvân-ı Safâ'ya göre mizâç bu noktada bir engel teşkil etmekten öte bu değişimi mümkün kılan bir unsurdur. Bu çalışmada tabiî huyların değişiminin imkânı mizâç teorisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Makalenin ilk kısmında mizâç teorisinden bahsedilirken ikinci kısmında huyların değişiminin imkânı mizâç teorisi bağlamında tartişılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ahlâk Felsefesi, İhvân-ı Safâ, Mizâç Teorisi, Tebdil-i Ahlâk, Nefis, Nefsin Kuvveleri

Giriş

İhvân-ı Safâ Risâleleri 4/10. yüzyılda hem halk hem de ulema arasında yaygınlaşmıştır. Bir felsefe cemiyeti olan İhvân-ı Safâ insanları itikadî-ahlâkî alanda arındırmayı kendisine misyon edinmiştir. 52 adet risâlesinin tamamını ve bu risâlelerin özü ve özeti niteliğindeki *Risâletü'l-câmia'yı* bu misyona hizmet eder nitelikte te'lif etmiştir. Hâkim teması ahlâk olan *Risâleler'de*, mizâç teorisinin de önemli bir yeri vardır. İhvân-ı Safâ'nın ahlâk teorisinde önemli bir yeri hâiz olan tabiî ve kazanılmış huylar ayırımında, mizâç tabiî huylar içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda makalemizde İhvân-ı Safâ'nın mizâcı, tabiî huyların değişiminde imkân olarak mı yoksa engel olarak mı değerlendirdiği sorusuna cevap aranacaktır.

Mizâç, cismani âlemde anâsır-ı erbaa (ateş, hava, su toprak); insan bedeninde ise ahlât-ı erbaanın (kan, balgam, kara safra ve sarı safra) karışımının oranını ifade etmektedir. Dolayısıyla âlemdeki her varlığın bir mizâcı vardır. İnsan için mizâç onun fiziksel yapısını oluşturan beden sıvılarının karışım oranını ifade ettiği gibi tabiî-ruhsal yapısına da işaret etmektedir. Mizâcı bir tıp teorisi olarak ele alan ilk ismin Hipokrat olduğu bilinmektedir. Mizâcı insanın bedeni ve ruhu arasındaki irtibatı ifade eden bir ahlâk teorisine dönüştüren isim ise Galen'dir (öl. 200 [?]). Galen, mizâç teorisinde İslam ahlâk filozoflarının da kaynağı olmuştur.

İslam ahlâk düşünçesinde insan, fizik ve metafizik yönleri ile birlikte değerlendirilmektedir. Mizâç teorisi insanın bu iki yönü arasındaki insicam ve irtibatı ifade etmektedir. Fiziksel yapının ruhsal yapı üzerinde ne derece etkili olduğu meselesi de mizâç ve ahlâk ilişkisinin odak noktasını oluşturmaktadır. Mizâç insanın fiziksel yapısı ile doğrudan ilişkilidir. İnsanın fiziksel yapısının durumu-sağlığı mizâcın itidal durumu ile ifade edilmektedir. Fiziksel yapının ruhsal yapıya tesiri ise mizâcın itidal durumunun nefis ve kuvveleri üzerindeki etkisi merkezinde ele alınmaktadır. İnsanın fiziksel mizâcının ahlâk ve tabiatına tesiri konusu, tabiî huyların değişim imkânını da belirlemektedir. Bu mesele bazen mizâç bazen de tabiat kavramı üzerinden yürütülmüştür. Bu bağlamda makalemiz iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda mizâcın bir itidal teorisi oluşu, mizâcı etkileyen faktörler ve nefis ile ilişkisine odaklanılmışken ikinci kısımda mizâç teorisi çerçevesinde huyların değişimi imkânı tartişılacaktır.

1. İhvân-ı Safâ Risâleleri'nde Mizâç Teorisi

İhvân-ı Safâ mizâç teorisine önemli katkılar sağlamış ve teoriyi *Risâleler*'de ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. İhvân'ın ahlâk felsefesi halifelik, mizâç teorisi, nefis teorisi, insânî-küllî nefis (mutlak insan anlayışı), merkûze-müktesep ahlâk (yerleşik-kazanılmış ahlâk), tabiatın esaretinden kurtuluş, zühd gibi öğelerle örülmüştür.¹ Mizâç teorisi aynı zamanda İhvân'ın ahlâk felsefesinin merkezinde yer almaktadır.

Mizâç teorisi insanın halifelik sorumluluğu temelinde ele alınmaktadır. Mevcûdât içerisinde mizâcı en mutedil olan insandır. Bu sebeple Allah insanı yer-yüzünün halifesi kılmış, onu dünyayı ve ahiretini imar etmekle görevlendirmiştir. İnsan bu görevine binaen onu yerine getirebilecek yetenek ve yatkınlıklara sahip olarak yaratılmıştır. Bu yetenek ve yatkınlıklar insanın mutedil mizâcında gizlenmiştir. Her insanın diğerlerinden farklı ve kendine özgü yetenek ve yatkınlıkları onun mizâç yapısıdır. Mizâç bir yönüyle insanların yetenek ve kabiliyetleri manasında iken bir yönüyle de insanın sahip olduğu ahlâkî yatkınlığı (iyi-kötü huy/tabiat) ifade etmektedir.

İnsanın yaratılış itibarıyla bazı yetenek ve yatkınlıklara sahip olduğu açıktır. Bu anlamda mizâç bir insanı başka insanlardan ayıran kişiye özgü yetenek ve yatkınlık yönünden özelliklerdir. “İnsanlar arasında ahlâk, tabiat, seciye ve ihtiyaçlarda farklılıklar vardır. Bazı insanlar sanatsal ya da meslekî alanları tercih ederken bazılarında ilim bazılarında da ticaret ya da başka şeyler kolay gelir.”² Burada bahsedilen anlamıyla mizâç toplumun her bir ferdinin sahip olduğu özelliklerdir. Toplumun fertlerinde olduğu gibi her bir toplumun ya da toplumsal grubun da mizâcına bağlı özellikleri vardır. “Her bir sanat, ticaret ve iş için de bunları icra etmeye muhabbet duyan bir ümmet yaratmıştır”³

İhvân-ı Safâ'nın bu fikri temel kaynakları olan Platon (MÖ. 427-347) ve Fârâbî'nin (öl. 339/950) ideal devletindeki toplum sınıflamalarını hatırlatmaktadır. Zira Platon'un *Devlet*'inde ya da Fârâbî'nin *Medînetü'l-Fâzıla*'sında inşa ettiği toplum modeli içerisinde bu husus ele alınmaktadır. Platon Fenike Masalı'nı anlatırken her insanın farklı kabiliyet ve yeteneklerine işaret etmiştir. Ayrıca insanların tabiat itibarıyla yatkın ve yetenekli olduğu işleri yapmasının daha doğru olduğunu söylemiştir.

¹ bk. Gülistan Aktaş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ahlâkî Açidan 'Mizâç' Kavramı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27-35.

² İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir (Beirut-Paris: Menşûrat-ı Avîdât, 1995), 1/301; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, çev. İsmail Çalışkan-Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/215. Risâlelerde başka bir yerde, çocukların sanatları öğrenme kabiliyetinin tabiatlarına (mizâç) bağlı olarak farklılık arz ettiğinden bahsedilmektedir. Bakınız, İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/280; İhvân-ı Safâ, “Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/197.

³ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/419; İhvân-ı Safâ, “Mezheplere ve Dinlere Dair”, çev. Metin Özdemir, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/406.

Ona göre insanlar yatkınlığı bulunmayan mesleklerde de başarılı olabilir, ancak yatkınlık bulunan mesleğin icra edilmesi daha kolay ve doğaldır.⁴ Fârâbî ise insanın toplum içinde yaşama ihtiyacını ve erdemli olabildiğini bir *medînenin* gerekliliği bağlamında ele almaktadır. Buna göre her insanın kendi yatkınlık ve kabiliyetine bağlı olarak sorumluluğunu yerine getirdiği, birbiri ile yardımlaşan toplumda ahlâkî faziletlerin elde edilebileceği ortam oluşturulmuş olur.⁵ İhvân-ı Safâ'nın bu noktada Platon ve Fârâbî'den etkilenmiş olduğu düşünülebilir.

İhvân-ı Safâ da insanların farklı mizâçlarda yaratılışı ile faziletleri elde etmesi arasında bir bağlantı kurmaktadır. Ona göre tek bir insanın tüm faziletleri elde etmesi çok zordur. Bu sebeple halifelik sorumluluğu çerçevesinde dünya ve ahiretin imarı için insanların her biri farklı fazilet ve yatkınlıklarla donatılmıştır.⁶ Dolayısıyla bu yönüyle mizâç, bireylerde ahlâkî kapasite bakımından değil de toplumsal roller ve bu rollere uygun kabiliyetler bakımından bir farklılığı ifade etmektedir.

Mizâç başka bir açıdan insanın sahip olduğu ahlâkî yatkınlığı (iyi-kötü huy/tabiat) ifade etmektedir. “İnsan tabiatı itibariyle cömertlik, cesaret ya da iffete yatkınsa ona bu yatkınlığı yönünde amel yapmak zor gelmeyecektir. Bunun zıddı olan kötü huylara da yatkın olabilir.”⁷ Bu ifadeye göre her insan mizâcen bazı iyi veya kötü huylara karşı yatkınlığa sahiptir. Bu yatkınlık yönünde fiil yapması daha kolaydır. Ahlâk felsefesinde mizâç teorisi, mizâcın bu manası bakımından önemlidir. Zira mizâç burada iyi veya kötü bazı huylara karşı yatkınlığı ifade etmektedir. Huyların değişimi noktasında da yine mizâca bağlı yetenek ve kabiliyetlerin değişimi değil, iyi veya kötü huyların değişimi konu edilmektedir.

1.1. İtidalin Kaynağı Olarak Mizâç

İnsanlar yaratılış itibariyle bedenlerindeki ahlât-ı erbaanın karışım oranına -ki bu oran mizâç olarak isimlendirilmektedir- bağlı olarak farklı tabiatlara sahiptir. Farklı tabiatlardaki insanlar ise farklı yatkınlıkları hâizdir. Bu yatkınlıklar *Risâleler*'de dört tip tabiat ile ifade edilmektedir. Bunlar; *mahrûti* (sıcak) tabiat, *mebrûdi* (soğuk) tabiat, *mertûbi* (nemli) tabiat ve *yâbîsi* (kuru) tabiatdır.⁸ İnsan, mizâcında baskın olan hıltın tabiat ve karakterine sahip olur. Bu tabiatlar farklı mizâç ve şahsiyet tiplerini ifade etmektedir. *Risâleler*'de her şahsiyet tipinin yatkın olduğu huylardan bahsedilmektedir. Bunlar:

⁴ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 56, 370/b-c.

⁵ Fârâbî, *Kitâbu Ârâu ehlî Medîneti'l-Fâzıla* (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1985), 117.

⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/352; İhvân-ı Safâ, “Mezheplere ve Dinlere Dair”, 3/346.

⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/294; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/208.

⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/289; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/205.

Mahrûtfî-sıcak tabiat: Sıcak tabiatlı insanlar cesur kalpli, cömert gönüllü, korkulu işlerde düşüncesizce hareket eden, kararlılığı ve dikkati az, aceleci davranan, çabuk öfkelenen, öfkesi çabuk geçen, kin gütmeyen, akıllı ve keskin zekâlı, tasavvur yeteneği güçlü kimselerdir.

Mebrûdî-soğuk tabiat: Soğuk tabiatlı kimseler genellikle aptal, tabiatı kaba ve ruhu katı, ahlâken olgunlaşmamış kimselerdir.

Mertûbî-nemli tabiat: Bu tabiata sahip kimseler genellikle zeki olmayan, işinde sebat etmeyen, yumuşak huylu, nefsi müsamahakâr, güzel ahlâklı, kabulü kolay, hızlı unutan, tabii işlerde tedbirsiz kimselerdir.

Yâbîsî-kuru tabiat: Bu kimseler genellikle işlerinde sabırlı, görüşlerinde sabit, (öğrenme yönünden) kabulü zor kimselerdir. Ayrıca sabır, kin tutma, tutuculuk ve hafıza konusunda baskın bir karaktere sahiplerdir.⁹

İnsanlar fiziksel yapıları itibarıyla farklı mizâçlarda yaratılmıştır. Mizâcî yapılarına göre de farklı huy ve yatkınlıklara sahiplerdir. Yaratılıştan gelen bir mizâc yapısı olduğu gibi mizâcın yapısı sürekli olarak değişmektedir. Mizâc bedendeki hıltların (ahlât-ı erbaa) oranını ifade etmektedir. Bu hıltlardan birinin diğerlerine oranla baskın olması veya birinin diğerlerine oranla eksilmesi mizâcın mutedil yapısının bozulmasına ve hastalığa sebep olmaktadır. Mizâcın itidalindeki sapmaya bağlı olarak ahlâkî fiiller de italden uzaklaşmaktadır. Ahlâtın yapısındaki itidal-denge durumları ise bir oran olan mizâcın yapısını sürekli olarak değiştirmekte mizâc bu suretle mutedil veya gayrı-mutedil olmaktadır. İhvân-ı Safâ'ya göre, ahlât-ı erbaadan her biri bir tabiata sahiptir. Kara safra kuru, kan nemli, sarı safra sıcak, balgam ise soğuk tabiatlıdır. Ahlâtın mizâcında toprak (kuruluk) azim ve kararlılığı, su yumuşak başlılığı, sıcaklık öfke ve hiddeti, soğukluk ise sabır ve tahammülü temsil etmektedir. Bu tabiatlardan birinin aşırılığı huylarda da o yönde ifrata sebep olur.

Eğer kuruluk insanı alıp aşırılığa (ifrat) sürüklerse, insanın azmi sertliğe (kasâve) ve kabalığa (fezâze); nemlilik aşırılığa sürüklerse yumuşaklık (leyyin) yılgınlık (tevânîye) ve mihnete (mehânet); sıcaklık alıp yönlendirirse öfke ve hiddeti tutarsızlık (dîş) ve terbiyesizliğe (sefâhe); soğukluk yönlendirirse sabır ve tahammül oylanma (rîs) ve ahmaklığa (bilâde) dönüşür.¹⁰

Buna göre insan bedeninde tabiatlardan birisi yani hıltlardan birisi artarsa mizâc o tabiatta ifrat yönünde itidalini kaybeder. Bu durumda mizâc mutedil iken ortaya çıkan mutedil davranışlar (erdem) yerine italden sapmış fiiller ortaya çıkar. Buna mukabil tabiatlar dengeli yani hıltlar birbirine eşit (dörtte bir) olursa davranışlarda da itidal olur.¹¹

⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/289-291; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/204-205.

¹⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/290; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/206.

¹¹ İbn Sînâ, mizâcın itidal durumunu İhvân-ı Safâ'dan farklı değerlendirmiştir. İhvân-ı Safâ mutedil mizâcı onu oluşturan hıltların eşit yani her bir hıltın dörtte bir oranda olması olarak tanımlamaktadır. İbn Sînâ

“Eğer tabiatlar dengeli ve birbirine eşit düzeyde olursa kişinin ahlâkı dengeli, işi istikamet üzere olmaktadır. Tabiatlar itidal üzere dengelendiğinde kişi sabrında azimli, azminde yumuşak başlı, yumuşak başlılığında sakın ve huzurlu, hiddetinde tenenni sahibi olmaktadır.”¹²

Buraya kadar görüldüğü gibi mizâç değişen, mutedil veya gayrı-mutedil bir orandır. Ayrıca mizâcın durumuna bağlı olarak davranışlar da itidal ölçüsünde yani erdemli veya değildir. Hıtlar ve mizâç insanda yaratılıştan fiziki bünyesi itibarıyla vardır. Dolayısıyla her insan kendine özgü bir mizâçta doğmaktadır. Her canlının meydana geldiği bir öz ve bu özü aldığı anne-babası vardır. İnsanın mizâcî yapısı anne babasına ait iki farklı mizâcın farklı ve yeni bir karışımıdır. Ancak tabîi olarak yeni karışım en çok kendisini oluşturan bu iki karışıma benzecektir.¹³ Risâlelerde insanın dört unsur ve onlara eklenen tabiatlar (kuruluk, yaşlılık, sıcaklık, soğukluk) ile yaratılışı anlatılmaktadır. Ardından ilk yaratılıştan sonra bu yapının artık bedeni oluşturan hıtlar ile devam edeceği açıklanmıştır. Mizâcın bir miras gibi nesillere aktarılacağı ve her doğanın fiziksel yapısında ve bu yapının işleyişinde esas olacağı ifade edilmektedir.¹⁴ Bu bakımdan mizâç *Risâleler*'de açıkça zikredilmesi mümkün olmasa da tabiri caizse insanın genetik yapısını da ifade etmektedir.

1.2. Mizâcî Etkileyen Faktörler

İhvân-ı Safâ'ya göre mizâcî etkileyen faktörler iklim ve coğrafya, astrolojik durumlar, eğitim ve sosyal çevredir. *Risâleler*'de insanlar arasındaki ahlâk ve tabiat farklılıkları dört sebebe bağlanmaktadır. Mizâç da bu sebeplerden biridir. Diğer üç sebep ise ahlâk ve tabiatı yine mizâç üzerinden etkilediği için makalemizde bu sebepleri mizâcî etkileyen faktörler olarak değerlendirmekteyiz. Bu sebeplerden birincisi: Ahlât ve ahlâtın mizâcî (beden sıvılarının karışımındaki oransal denge), ikincisi; coğrafi açıdan toprak yapısı ve iklim farkı, üçüncüsü; ataların ve kişiyi yetiştiren ve büyüten hoca ve büyüklüklerin inançları, dördüncüsü ise; insanın anne karnında olduğu ve doğduğu vakitteki astrolojik durumlarıdır.¹⁵

ise mutedil mizâcî unsurların eşitliği değil her bir hıtlın vücuda uygun miktarda bulunması durumu olarak değerlendirmektedir. İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, çev. Esin Kâhya (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017), 1/11.

¹² İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/290; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özünü Üzerine”, 1/206.

¹³ Mizâç, onu oluşturan unsurlara benzeyen ancak yeni ve farklı bir karışımıdır. Zira Cürçânî'nin tanımını şöyledir: “Mizâç, birbirine temas eden ayrı unsurların cüzlerinin, bu cüzlerin her birinin suretlerinden çoğalarak bir suretin keyfiyetini meydana getirmelerinden hâsıl olan müteşabih bir keyfiyettir.” Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât* (Lübnan: Mektebeti Lübnân, 1985), 224.

¹⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/290; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özünü Üzerine”, 1/205.

¹⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/288-289; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı

Bu faktörler risâlelerde merkûze ve müktesep ahlâk ayrımı bağlamında ele alınmıştır. Merkûze ahlâk insan tabiatına yaratılıştan yerleşmiş ahlâktır. Müktesep ahlâk ise eğitim ve alışkanlık yoluyla sonradan kazanılan ahlâktır.¹⁶ Fiziksel mizâca bağlı tabîi huylar merkûze ahlâka dâhildir. Ahlâtın mizâci ve genetik yapısı, coğrafya ve iklim faktörünün kalıtsal tesiri, astrolojik durumların etkileri bu bağlamda değerlendirilebilir. Yaratılıştan gelen özellikler gibi çocukluk döneminde edinilen veya güçlendirilen huy ve yatkınlıklar da merkûze ahlâka dâhildir. Müktesep ahlâk ise sonradan olan ve kazanılan dolayısıyla şuurulu tercihlere (ihtiyar) dayanan huylardır. Âkil ve mümeyyiz kişilerin bilinçli olarak yaptıkları yenilecek besinler ile yaşanılacak coğrafya ve iklim seçimi, aldıkları eğitimler ve sosyal çevre tercihleri sonucunda sonradan kazandıkları huylar müktesep ahlâktır. Dolayısıyla mizâci etkileyen faktörler çoğunlukla merkûze ahlâkı, mizâcın sonradan ve sürekli surette değişmesi sebebiyle de müktesep ahlâkı etkilemektedir. Aşağıda mizâci etkileyen faktörler merkûze ve müktesep ahlâk ayrımı çerçevesinde tek tek ele alınacaktır.

1.2.1. Coğrafya ve İklim Faktörü

İnsanlar arasındaki ahlâk ve tabiat farklılıklarının sebeplerinden olan coğrafya ve iklim, mizâci etkileyen faktörlerin ilkidir. Coğrafi ve iklimsel özellikler ahlâtın mizâcını etkilemektedir. Ahlâtın mizâcına bağlı olarak insanlar birbirlerinden farklı mizâc (karakter) yapılarına sahiptir. Aynı iklim ve coğrafyada yaşayan insanlar da birbirine benzer mizâctadır. Toplumun fertlerine özgü ve onları başka toplumlardan farklı kılan genel karakter ise dil, gelenek, fiziksel yapı, düşünüş, inanç, sanat ve ahlâk alanlarında kendini göstermektedir.¹⁷ *Risaleler*'de bu duruma güney ve kuzey bölgelerde yaşayanlar örnek verilmektedir.

Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/205. Galen mizâci etkileyen faktörleri beslenme, fiziksel yapı, iklim ve coğrafya, uzuvların şekli, mevsim ya da mekân değişikliği, sanatlar ve daha başka faktörler şeklinde ifade etmiştir. Fârâbî ise mizâc kavramıyla ifade etmese de insanlar arasındaki farklılıkları fiziksel yapı ve karakter, besinler, coğrafya ve astrolojik durumlar gibi faktörlere bağlamıştır. İbn Sînâ ise daha fazla sayıda faktörden bahsetmiştir. Bunlar: Organların yapısı, cinsiyet, yaş, psikolojik durum, nefsin durumu, kötü ahlâk ve davranışlar, coğrafya, iklim, besinler ve ilaçlardır. İbn Miskeveyh ise mizâci etkileyen faktörleri coğrafya ve beslenme olarak ifade etmiştir. Buna göre İhvân-ı Safâ ve diğer filozoflar beslenme ve coğrafya faktöründe ortakdır. Sadece İhvân-ı Safâ'nın zikrettiği faktör ise eğitim ve sosyal çevre faktörüdür. Bu bakımdan İhvân'ın mizâc teorisini etkileyen faktörleri daha geniş ele aldığı görülmektedir. Eklektik bir düşünce sistemine sahip olan İhvân-ı Safâ tüm bu görüşleri kendi düşünce sisteminde kendine özgü usulüyle mezcetmiş görünmektedir. Bakınız, Galen, *Kuva'n-Nefsi Tevâbiu'lî Mizâci'l-beden*, nşr. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dirâsâtı ve Nusûs fi'l-felsefeti ve ulûmi inde'l-Arab, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981), 183-186; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, nşr. Ali Bu Müllhim (Beyrut: Dâr ve Mektebet'il-Hilâl, 1994), 74-76; İbrahim Aksu, *İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 49-55; İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk ve Tathîru'l-a'râk*, haz. Abdulalim Salih (Mısır: Matbaatü't-terakkî, 1317/1899), 39-40.

¹⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/293; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/208.

¹⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/292; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/207.

Habeşli, Zenci, Nübe, Sind ve Hintliler güney bölgelerinde yaşarlar. Güneş bu bölgelere senede iki defa yaklaştığından buraların havasında sıcaklık baskın olur. Bu sebeple bölgenin atmosferi ısınır ve hava sıcak olur. Bu durum bölge halkının mizâcını etkiler. Bedenlerinin görünen yerleri güneşten yanar, ciltleri siyahlaşır, saçları kıvrıkcık olur. Bedenlerinde soğukluk hâkim olur. Bu sebeple kemikleri ve dişleri beyaz, gözleri iri, burunları geniş ve ağızları büyük olur. Ayrıca bu insanlar ilim öğrenmede soğuk tabiatlı insanlara nazaran daha hızlı ve hakkı kabullenmede daha erkenci olurlar. Soğuk tabiatlı, Kuzey bölgelerde güneş daha uzaktan geçtiğinden ne kışın ne de yazın bu bölgeye yaklaşmaz. Bölgelerin havasında soğukluk hâkim olur. Bu sebeple kuzey bölgelerde yaşayanların ciltleri beyaz, bedenleri nemli, kemikleri ve dişleri kızıl olur. Cesaret ve kahramanlık yaygın olur ve saçları düz, gözleri küçük ve bedenlerinin içi sıcak olur.¹⁸

İklim ve coğrafya, toplumsal karakteristik yapıya tesir ettiği gibi ahlâtın oranına da sürekli tesir eden bir faktördür. Süreklilik arz eden bu tesir ise en sonunda kalıtsal bir yapıya dönüşmektedir. Ahlâtın oranına yani mizâca dair nesilden nesile aktarılan bu kalıtsal yapı ise günümüzdeki genetik aktarıma benzemektedir. İnsanın ebeveynlerine ya da ait olduğu toplumsal gruba olan benzerliği *Risâleler*'de mizâc yapısının tevarüs etmesi olarak anılırken bugün genetik bilimi içerisinde ele alınmaktadır.

Mizâcın iki yönlü tanımını üzerinden ele alınırsa coğrafya ve iklim faktörüne bağlı şekillenen toplumsal mizâc ilk olarak, bir toplumu diğerlerinden ayıran kabiliyet ve özelliklerdir. Bu farklı özellikler toplumlar arasında bir çeşitlilik ve zenginlik ifade etmektedir. Yeryüzünün farklı coğrafya ve iklimlerinde oraları imar ve bayındır edebilmesi için söz konusu iklim ve coğrafyaya uyumlu özelliklerde toplumlar yaratılmıştır. İkinci olarak ise toplumsal mizâc, coğrafya ve iklim faktörüne bağlı toplumsal ahlâkî yapıdır. Toplumların iyi veya kötü olarak adlandırılabilir özellikler ve yetenekler ya da zaafı vardır. Toplumların karakteristik yapısı ayrıca *Risâleler*'de sosyal çevrenin mizâca etkisi ile de ilişkilendirilmiştir.

Coğrafya ve iklim faktörü merkûze ve müktesep ahlâk ayrımı üzerinden ele alındığında bu faktörün her ikisini de etkilediği görülmektedir. İnsanın doğduğu ve büyüdüğü yerin iklimsel ve coğrafi yapısı mizâc ve tabiatını belirleyip ilk şeklini vermektedir. Bu bakımdan coğrafya ve iklim faktörü insanın tabii-fiziksel yapısı ve tabii huylarına tesir ettiği için merkûze ahlâkî etkilemektedir. Coğrafya ve iklimindeki değişimler ya da yaşanan mekânın değişmesi ile yeni coğrafi ve iklimsel koşulların mizâca tesiri sonucu edinilen huylar, sonradan kazanılmış olmaları sebebiyle müktesep ahlâk olarak isimlendirilmektedir.

1.2.2. Astrolojik Faktör

İnsanlar arasındaki ahlâk ve tabiat farklılıklarının sebeplerinden olan astrolojik durumlar mizâcî etkileyen faktörlerin ikincisidir. Astrolojik durumlar ahlâtın

¹⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/292-293; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/207-208.

mizâcını hem doğrudan hem de bu durumların coğrafya ve dört erkâna tesiri vasıtasıyla dolaylı olarak etkilemektedir. Astrolojik durumlar, gök cisimlerinin ay altı âlem üzerindeki etkileridir. Gök cisimlerinin konumları ve feleklerin dönüşlerine binaen gerçekleşen göksel olaylar astrolojik durumlardır. Bu etkiye burçların mizâç ve tabiata etkisi de denilebilir. İhvân-ı Safâ sisteminde gök cisimlerinin hareketleri *Küllî Nefis*'ten gelen güç ve feyizlere dayandırılmaktadır. *Küllî Nefis* sudürda *Yaratıcı* ve *Akıl*'dan sonra gelmektedir.¹⁹ *Akıl*, *Yaratıcı*'dan gelen feyizleri *Küllî Nefis*'e aktarır. *Küllî Nefis* ise bu feyiz, güç ve faziletleri cismanî âleme ulaştırır ki bu *Küllî Nefis*'in cismanî âlem üzerindeki tedbiridir.²⁰ *Küllî Nefis*'ten gelen feyiz ve faziletler cismanî âlemi iki yönde etkilemektedir. Birincisi, cismanî âlemdeki varlıkların fiziksel mizâcına; ikincisi cismanî âlemdeki varlıkların nefislerine tesiridir.

Gök cisimleri cisimsel âlemdeki varlıkların fiziksel mizâcına tesir etmektedir. Bu etki neticesinde ay altı âlemde maden, bitki, hayvan ve insanın fiziksel yapısı meydana gelir, gelişim gösterir ve ölür. Ay altı âlemdeki varlıklar üzerindeki bu etki âlemdeki oluş-bozuluşu devam ettirir. *Risâleler*'de birçok yerde burçlar ile ahlâtın mizâç ve tabiatı arasında bağlantı kurulmaktadır.

Mars ve Aslan Kalbi gibi ateşimsi yıldızların egemen olduğu dönemlerde doğanlar ateşimsi burçlara sahip olmaktadır. Ateşimsi burçlarda doğanların bedenlerinin mizâcında sıcaklık ve safra gücü hâkim olmaktadır. Venüs ve Akyıldız gibi suyuşu yıldızların etkisinde doğanların burçları suyuşu burçlardır. Suyuşu burçlara sahip olanların bedenlerinin mizâcında nem ve balgam baskındır. Satürn gibi sabit yıldızların egemen olduğu toprağimsi burçlarda doğanların bedenlerinin mizâcında kuruluk ve kara safra galip olmaktadır. Jüpiter gibi yıldızların egemen olduğu havaî burçlarda doğanların bedenlerinin mizâcında ise kan ve itidal hâkim olmaktadır.²¹

Gök cisimlerinin nefislere tesiri de mizâç üzerindedir. Mizâç nefsin fiillerini ve dolayısıyla tabîi huyları etkilemektedir. Tabîi huylar gök cisimlerinin tesirini ifade eden burçlara göre şekillenmektedir. Burçlara göre şekillenen tabiat ve mizâç insanın var olan yapısı ve merkûze ahlâkıdır.

Burçların etkisi insan anne karnında meydana geldiği andan itibaren başlamaktadır. Ceninin hem fiziksel yapısı hem de nefsanî yapısı *Küllî Nefis*'ten gök cisimleri vasıtasıyla cisimsel âleme tesir eden feyiz, güç ve faziletler ile şekillenmektedir. Burçlar aynı zamanda insanı hayat boyu hem fiziksel yapısı hem huyları itibariyle etkilemektedir. Burçların huylara tesiri merkûze ahlâk kapsamında değerlendirilmelidir.

¹⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/147-149, 159; İhvân-ı Safâ, "Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Aklî İlkeleri Hakkında", çev. Murat Demirkol, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/149-150, 158.

²⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/162, İhvân-ı Safâ, "Astronomi-Astroloji", çev. Elmin Aliyev, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/104.

²¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/141; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/208.

1.2.3. Eğitim ve Sosyal Çevre Faktörü

İnsanlar arasındaki ahlâk ve tabiat farklılıklarının sebeplerinden olan eğitim ve sosyal çevre mizâcı etkileyen faktörlerin üçüncüsüdür. *Risâleler*'de "ataların ve kişiyi yetiştiren hoca ve büyüklerin inançları" şeklinde ifade edilen bu maddeyi kişinin tabiat ve mizâcına tesir eden eğitim ve sosyal çevre etkisi şeklinde kısaltmayı uygun bulduk. Bu faktör risâlelerde birisi merkûze diğeri müktesep ahlâka işaret eden iki bağlamda ele alınmıştır. Birincisinde insanın çocukluğunun geçtiği ortamın onun tabiat ve karakterini nasıl şekillendirdiği ele alınmaktadır.

Çocukluğu cesur, kahraman ve silahşörler arasında geçen, onlarla beraber büyüyen çocuk, doğal olarak onların ahlâkına sahip olmakta ve onlara benzemektedir. Çocukluğu kadınlar, eşcinseller ve özürlüler arasında geçen ve onlarla beraber büyüyen çocukların çoğu ise yine doğal olarak onların ahlâkına sahip olmakta ve bütün huyları itibariyle olmasa bile, bazı huylarında onlara benzemektedir.²²

Çocuk içinde bulunduğu ortam ve onu yetiştirenlerden büyük ölçüde etkilenir ve tabiat ve karakteri o yönde şekillenir. Eğitim ve sosyal çevrenin çocukların ahlâkına etkisi merkûze ahlâk kapsamında değerlendirilmelidir. Zira çocuklar bu faktörden kendi kazanımları olmaksızın etkilenmektedir. İnsanın doğuştan sahip olduğu huylar gibi çocuklukta kazanılan huylar da insanın tabiatına yerleşir. İkinci bağlam ise eğitim ve sosyal çevrenin kişiye müktesep ahlâk yönündeki tesiridir.

Risâleler'de birisi Mecusi ve diğeri Yahudi iki kişi arasında geçen bir yolculuk hikâye edilmektedir. Bu yolculuk boyunca her ikisinin de yaşadıkları olaylara karşı sergiledikleri tavırlar inançları doğrultusundadır. Buna göre insanın inancı yetiştiği ortam, anne-babası, hoca ve öğretmenlerinin inanç ve ahlâkından etkilenmektedir. Sosyal çevreden veya eğitim ile öğrenilen davranışlar bir süre tekrar tekrar yapıldığında alışkanlık (âdet) haline gelir ve insanın cibilliyetine işler. En sonunda bu inanç, üzerinde karar kıldığı (sâbit) cibilliyeti ve tabiatı haline gelir. Artık insana bunları terk etmek zor gelir.²³ İnsan içinde bulunduğu ortamın inanç ve ahlâkından etkilenmektedir. Bu etkilenme tabiî bir şekilde cereyan etse de temyiz kabiliyeti gelişmiş olan âkil insanlar bu etkiyi kabul etmek konusunda bir zorunluluğa değil tercihe sahiptir. Dolayısıyla bu etkiyi merkûze ahlâktan öte müktesep ahlâk bağlamında değerlendirmek gerekmektedir.

Sonuç olarak, coğrafya ve iklim şartları ile astrolojik durumlar mizâcı hem en başta şekillendirmekte hem de sonradan da itidal durumunu etkilemektedir. Eğitim ve sosyal çevre faktörü ise mizâca hem çocuklukta hem de sonradan tesir etmektedir.

²² İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/295; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/209-210.

²³ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/295-297; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/210-212.

Doğuştan gelen bu özellikler merkûze ahlâka doğrudan tesir etmektedir. Bu faktörlerin müktesep ahlâka tesiri ise nefis ve kuvveleri üzerinden dolaylı olmaktadır.

1.3. Mizâç ve Nefsin Fiilleri

Klasik İslam düşüncesinde ahlâk felsefesi, nefis ve kuvveleri zemininde incelenmektedir. Dolayısıyla ahlâk, *ilmünnefs*'tir. Nefis bilme, İslam filozofları tarafından ahlâki güzelleştirmenin yolu sayılmıştır. Bu sebeple ahlâk felsefesinin ilk konusu nefsi tanımadır. Nefis ve kuvveleri arasındaki ilişkinin tespiti, nefsin fiilleri ve bu fiillerin niteliği nefis ilminin cüzleridir. İhvân-ı Safâ'nın ahlâk sisteminde ise mizâcın insanın hem fizik hem de metafizik yönlerini içermesi itibarıyla nefis ve mizâç arasında da sıkı ve sürekli bir ilişkiden bahsedilmektedir. Bu bakımdan İhvân'ın ahlâk düşüncesinde nefis ve kuvvelerini bilmek yanında mizâç ve durumlarının da bilinmesinin önemsendiği görülmektedir. Mizâç ile ilgili durumlar ise mizâcı etkileyen faktörler ve mizâcın mutedil ya da gayrı mutedil olmasıdır. Burada ele alınacak konu mizâç ve nefis arasındaki etkileşim ile mizâcın itidal durumlarının nefsin fiillerinin itidali ile ilişkisidir.

Risâleler'de nefis şöyle tarif edilmektedir: “Nefis nûrânî, semavî ve rûhânî bir cevherdir. Özü gereği canlı, bilkuve bilen, tabiatı gereği faal, öğretime yatkın, cisimler üzerinde faal ve onları kullanan, bitkileri ve hayvanları belirli bir vakte kadar yetkinleştiren tamamlayıcı bir cüzdür. Sonra bedeni terk edip onlardan ayrılarak başlangıçta olduğu gibi kendi unsuruna, kaynağına ya kazanç ve sevinçle ya da pişmanlık, üzüntü ve hüsrarla döner.”²⁴ Buna göre nefis bedene canlılık, hareket ve yetkinlik veren rûhânî bir cevherdir. Bu tanım, nefsin bedene yetkinlik veren rûhânî bir cevher oluşu yönüyle Platon'un; nefsin bedene canlılık ve hareket vermesi yönüyle de Aristo'nun nefis anlayışını yansıtmaktadır. İslam filozofları bazen Platoncu bazen de hem Aristocu hem de Platoncu tanımları esas almıştır. Her iki tanımı esas alan başka bir isim de İbn Sînâ'dır (öl. 428/1037). İhvân-ı Safâ gibi İbn Sînâ'nın da Platoncu tanımla yetinmeyip Aristocu tanımı da dikkate alması onun insanın hem fizik hem de metafizik yönlerine aynı anda odaklandığını göstermektedir. İbn Sînâ için bunun sebebinin tabip olması, İhvân-ı Safâ için ise ahlâk sisteminde nefis ve mizâç arasında sürekli bir etkileşimi esas alması olduğu düşünülebilir.²⁵

“Ahlâk, insânî nefisten sâdır olan güzel ve övgüye değer ya da kötü ve yerilen irâdî fiillerdir.”²⁶ Bedenin fiziksel yapısını ifade eden mizâç ise nefsin fiillerini etkilemektedir. Nefis fiillerini gerçekleştirirken içinde bulunduğu bedene tâbîdir. “Nefsin

²⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/254; İhvân-ı Safâ, “Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine”, çev. Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/176. İhvân-ı Safâ'nın nefis ve kuvveleri görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Asiye Aykt, “İhvân-ı Safâ'nın Görüşleri Çerçevesinde Mehdîlik Düşüncesinin Felsefî Arka Planı”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd.. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 2018), 67-89.

²⁵ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş-Lütfi Ay (İstanbul: 2001), 45-46; Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 66-412b; İbn Sînâ, *Ahvâlü'n-Nefs*, çev. İsmail Hanoğlu (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 15-23.

²⁶ Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov&Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 26.

hükümlerini gerçekleştirmesinde ve fiillerini ortaya koymasında bedenın azaları onun alet ve edevatları hükmündedir. Bu yüzden nefis huylarını, bilgilerini ve fiillerini ortaya koyarken bedenın mizâcına tâbidir.”²⁷ Nefsin fiillerinde mizâçtan etkilenmesinin bir örneği nefsin bulunduğu bedenın mizâcının yatkın olduğu fiillere yönelmesi ve bu fiilleri daha kolay ortaya koymasındır. Mizâcın itidalinin bozulması durumunda ise mizâcî yatkınlık sebebiyle nefisten kolayca sâdır olan fiiller itidalden uzaklaşp ifrat veya tefrit yönünde sâdır olmaktadır. Daha önce ifade edilen mizâc-tabiat tipleri nefsin, içinde bulunduğu bedenın mizâcına bağlı olarak kolayca yerine getirdiği fiilleri ifade etmektedir.

Mizâcî oluşturan hılt ve tabiatlardan birisinin diğerlerine baskın olması ya da hılt ve tabiatlar arasındaki dengenin bozulması nefisten kolayca sâdır olan fiillerin ifrat yönünde olmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla mizâc mutedil olduğunda ortaya çıkan erdem türünden yatkınlıklar, mizâcın itidali bozulduğu zaman erdemsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, mertûbî-nemli tabiat sahibi bir kimse mizâcî bakımından yumuşak huyluluğa yatkın bir kimsedir. Ancak nemli tabiat onda aşırı hale gelirse yumuşak huyluluk (leyyin), yılgınlık (tevâniye) ve mihnete (mehânet) dönüştür.²⁸ Yumuşak huylu olmak itidalli bir fiil olup erdem iken yılgınlık ve mihnet fillerde ifrat yönünde itidalin bozulması anlamına geldiğinden erdemsizliktir.

Nefsin, fiillerini ortaya koyarken bedenın mizâcına tâbi olması durumunun ikinci örneği ise mizâcın itidal durumunun nefsin kuvveleri arasındaki itidali etkilemesi noktasındadır. *Risâleler*'de beş tür nefisten bahsedilmektedir. Bunlar: Bitkisel, hayvanî, nâtık, hikemî ve melekî nefislerdir. Bu nefislerden bitkisel, hayvanî ve nâtık temelde nefsin kuvveleridir. Hikemî ve melekî nefisler ise nâtık nefsin ulaşabileceği nefis derecelerdir. Her bir nefse özgü hasletler bulunmaktadır. Bitkisel nefsin hasleti *beslenme*;²⁹ hayvanî nefsin hasletleri *cinsel arzu*, *intikam arzusu* ve *siyasetliderlik arzuları*, *bedenî hareket*, *duyusal idrak*, *vehim* ve *tahayyül*, *hatırlama* ve *hafıza*, *yarara yönelme* ve *zarardan kaçınma*;³⁰ nâtık nefsin hasletleri ise *ilim* ve *marifet* başta olmak üzere *insana özgü diğer hasletler*dir.³¹ İhvân-ı Safâ nefsin kuvveleri

²⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/226; İhvân-ı Safâ, “Aşkın Mahiyetine Dair”, çev. Halil İbrahim Şimşek, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/223.

²⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/290; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/206.

²⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/299-300; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/214.

³⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/300; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/214.

³¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/301; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine”, 1/215.

hakkında burada ifade ettiğimiz Aristocu tasnifi dile getirirse de *Risâleler*'de sıklıkla Platoncu tasnife uyarak nefsin şehvet ve gazap kuvvelerinden de bahsetmektedir. Temelde insânî nefsin üç kuvvesi bitkisel-şehvanî, hayvanî-gazabî ve nâlık kuvvelerdir.³² Dolayısıyla mizâç insanın daha ziyade fiziksel yönleriyle irtibatlı olan bitkisel ve hayvanî nefsinde doğrudan, nâlık nefse ise dolaylı olarak tesir etmektedir.

Mizâcın itidal durumu nefsin kuvveleri arasındaki itidali etkilemektedir. Mizâcın itidalinin bozulması durumunda nefsin kuvvelerinin itidali bozulmakta ve nefsin fiilleri de bu yönde sâdır olmaktadır. Örneğin, astrolojik etkiler mizâca tesir eder ve nefsin kuvvelerinden birini diğerlerine baskın kılar. Ahlâk ve tabiat ise nefisten onda baskın olan kuvveye uyumlu olarak sâdır olur.

Doğum esnasında Ay veya Venüs ve Satürn'ün etkisinde olan kimsenin tabiatında şehvânî nefis kuvvesi ağır basar. Bu kimseler yiyecek-içecek biriktirmeye ve saklamaya düşkün olurlar. Mars ve Venüs ya da Ay'ın etkisinde kalanların tabiatında ise cima ve nikâha karşı şehvet baskın olur. Ve eğer doğumu Güneş ve Merih'in hâkimiyetine denk gelirse onda gazabî nefsin öfke, galip gelme ve baş olma arzuları baskın olur. Güneş, Merkür ve Jüpiter'in hâkimiyetinde doğanların tabiatında nâlık nefsin bilgi, kültür, fazilet ve adalete yönelik arzusu baskın olur.³³

Nefsin kuvvelerinin mizâçla ilişkisi ele alındığında bitkisel ve hayvanî nefsin fiziksel mizâca tekabül ettiği görülmektedir. Zira bitkisel nefse ait beslenme arzusu fizikî bünyenin devamı ve mutedil tabiatı için gerekli iken³⁴ hayvan ile insanların fiziksel gelişimi ve neslin devamı için hayvanî nefse ait güçler gereklidir.³⁵ Bitkisel ve hayvanî nefsin güçleri bedeninin fiziksel mizâcî ile irtibatlıdır. Dolayısıyla bu nefisler ve mizâç Galen'in mizâç teorisinde olduğu gibi³⁶ İhvân'ın mizâç teorisinde de birbirine doğrudan tesir eder nitelikte görülmektedir. Bu anlamda mizâç, insanın daha ziyade fiziksel yönüyle irtibatlı olup bitkisel ve hayvanî nefsinde doğrudan tesir etmektedir. Mizâcın insanın rûhânî yönü ile irtibatlı olan nâlık nefsinde ise dolaylı bir tesiri bulunmaktadır.

Nâlık nefis, mizâçtan etkilenmekte ve mizâcın itidalinin bozulması yani fiziksel hastalık durumu da bu kuvveye zarar vermektedir. "Ahlâtın mizâcî doğru (itidal üzere) olduğunda beden istikamet üzere, organları ve eklemeleri sağlam, nefsin halleri

³² Kutluer'in de ifade ettiği gibi İhvân-ı Safâ, diğer İslam ahlâkçıları gibi Platon ve Aristo'nun nefis tasniflerini birleştiren Galenci geleneğe uymuştur. İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 213.

³³ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/224; İhvân-ı Safâ, "Aşkın Mahiyetine Dair", 3/221.

³⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/49-51; İhvân-ı Safâ, "Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair", çev. Murat Demirkol & Kamuran Göktaş, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/62-63.

³⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 2/328; İhvân-ı Safâ, "Spermin Düştüğü Yere Dair", çev. İsmail Çalıışkan, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 2/299.

³⁶ Galen, *Kuva'n-Nefsi Tevâbu'li Mizâcî'l-beden*, 183-185.

istikamet üzere ve tabîî düzeni doğrultusunda işler. Hastalık gibi sebeplerle mizâc bozulunca fiziki bünye sarsılır. Organların mizâcı ve hey'eti değişir. Bedendeki değişime uyumlu olarak nefsin fiilleri ve ahlâkı da değişir. Nefsin fiilleri doğruluktan ayrılır. Kötü mizâc nâtik kuvveye ve aklî kuvveye zarar verir.”³⁷ Mizâcın itidali durumunda nefsin kuvveleri arasında nâtik kuvve hâkim olur. *Risâleler'* de nefsin akla meyletmesi, nefsin akla kulak vererek tabiatından kaynaklanan arzuların uzak durması şeklinde açıklanır.³⁸ Dolayısıyla nâtik nefsin hâkimiyeti nefsin bitkisel ve hayvanî (şehvet-gazap) kuvvelerinde aşırıya gitmemesini, fiziksel mizâc ve tabiatına dayalı arzularına karşı mesafeli durmasını sağlamaktadır. Böylece nefsin fiilleri itidalli ve ahlâk da güzel olur.³⁹ Mizâcın itidalinin bozulması ise yukarıda örnek verdiğimiz gibi bu itidalin bozulduğu yönde nefsin fiillerinin de itidalden uzaklaşmasıdır. Mizâcın bileşenleri arasında kuruluşun ifratının azim erdemini, sertlik (kasâve) ve kabalık (fezâze) yönünde ifrata sürüklenmesi böyledir.

Nefsin kuvveleri arasındaki itidal mizâcın itidalinden etkilendiği gibi nefsin kuvvelerinin itidali de mizâcın itidalini etkilemektedir. İnsanın nefsin şehvet ve gazap kuvvelerine meyletmesi ve ihtiyacının ötesinde bu kuvvelere ait arzularına yönelmesi mizâcının itidalini bozmaktadır. *Risâleler'* de fiziksel yapının itidalinin bozulmasına tabîî arzular, kötü âdetler, insan tabiatındaki kötüye meyiller ve çirkin terbiye (eğitim) sebep gösterilmiştir. Bunlar ihtiyaç olmadığı halde yeme içme, şehvet olmadığı halde cima, nefis hareketliken ve vakti dışında uyku, gerekmediği halde düşmanlık ve husumet gibi şeylerdir. Bu fiiller hem mizâcın itidalinin bozulması hem de beden hastalanmasına sebep olmaktadır. Bu davranışların terkedilmesi ise itidale yeniden kavuşmayı sağlamaktadır.⁴⁰ Buna göre nefse şehvet ve gazap kuvvelerinin hâkim olup içinde bulunduğu beden mizâc ve tabiatına yönelik arzularına kulak vermesi durumunda fiziksel mizâc bozulmakta ve itidalden uzaklaşmaktadır. Nefsin itidalden uzaklaşmış fiillerinin çokça tekrar edilmesi de fiziksel mizâcın itidalini bozmaktadır.

2. Huyların Değişiminin İmkânı Meselesi

Huyların değişimi İslam ahlâkında “tebdil-i ahlâk” olarak isimlendirilmektedir. Tebdil-i ahlâk meselesi tabîî huyların değişimi imkânı hakkındaki bir tartışmadır. Tabîî huylar mizâc ve tabiata bağlı huy ve yatkınlıklardır. Dolayısıyla bu tartışma başka

³⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 5/148; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 5/148. Galen de nâtik kuvvenin mizâcın etkilediğini düşünmektedir. Bu konuda şarabı çok içmenin kişiyi düşüncesiz ve şuarsuz davranışlara sürükleyeceğini söylemektedir. Bakınız; Galen, *Kuva'n-Nefsi Tevâbu'li Mizâcî'l-beden*, 184.

³⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 5/204; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/200.

³⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/338; İhvân-ı Safâ, “Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özünü Üzerine”, 1/249.

⁴⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 5/101-102, 236; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/106-107, 227.

bir ifadeyle mizâc ve tabiatın kalıcı ve değişmez bir yapı olup olmadığı meselesidir. Burada mizâc ve tabiatın huyların değişimi noktasında bir engel veya sınırlılık mı, yoksa bir imkân mı olduğu sorusu tartışılacaktır.

İslam ahlâk filozofları arasında “ahlâkın değişebildiği yönünde ortak bir kanaat”⁴¹ vardır. Mizâc teorisini ahlâk alanında ele alan ilk isim olan Galen, mizâcın huyların değişimi noktasında bir engel ve sınırlılık ifade ettiği görüşündedir.⁴² Aralarında Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) ve Nasîruddin Tûsî (öl. 672/1274) gibi isimleri sayabileceğimiz İslam filozoflarının bu noktada Galen’den farklı düşündüğü görülmektedir.⁴³ Bunun sebebinin İslam filozoflarının kanaatlerinin dayandığı argümanlar olduğu düşünülebilir. Galen bu konuda gözlemlerine dayalı çıkarım ve tespitlerde bulunurken İslam filozofları miras aldıkları Yunan felsefe ve ahlâkını *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadislerden oluşan İslam kültürü zemininde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda değerlendirme yapan kimse peygamberlerin ve getirdikleri ilâhî emirlerin insanları ahlâkî bir değişime davet ettiğini bilmektedir. Zira insanlar tabîî-mizâcî yapılarında bir değişim oluşturmaya muktedir kılınmasaydı ilâhî emirlerin insandan ahlâkî bir değişimi talep etmesi beklenemezdi.

İhvân-ı Safâ da diğer İslam ahlâkçıları gibi tebdil-i ahlâkın mümkün olduğu kanaatindeydi. Bu konuyu İhvân’ın ahlâk düşüncesinin üzerine bina edildiği bazı meseleler üzerinden tartışmak gerekmektedir. Bu meseleler: İhvân’ın mutlak insan anlayışı, merkûze-müktesep ahlâk ayrımı ile tabiatın esaretinden kurtulma ideali, mizâcın bir yatkınlık ifade etmesi ve değişen bir oran olarak ele alınmasıdır.

2.1. Mutlak İnsan Anlayışı

İhvân-ı Safâ’nın ahlâk ve mizâc teorisinin temelinde insanın yeryüzünde halife olarak yaratılması gerçeği bulunmaktadır. İnsanın mevcûdât içerisinde en mutedil mizâcılı yaratılıştaki olması onu halifelik sorumluluğu için kabiliyetli hale getirmektedir. Ayrıca onun nâtik nefsin taşıyıcısı olması da yine mutedil mizâcî sebebiyledir.⁴⁴ Buradan insanın hem mizâc yapısı hem de nâtik nefsi itibarıyla Allah’ın yeryüzündeki

⁴¹ Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, 28.

⁴² Galen, gözlemlerine dayanarak çocukların mizâcılarını sebebiyle iyi veya kötü huylara sahip olduğunu tespit etmiştir. Bkz. Galen, *On The Passions and Errors of the Soul*, çev. P.W. Harkins (Ohio: Ohio State University Press, 1963), 54-55. İbn Miskeveyh’in aktardığına göre Galen, mizâca bağlı huyların tam olarak değişmeyeceğini, insanların bazılarının doğuştan kötü tabiatlı olup iyiliğe yönelemeyeceğini düşünmektedir. İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-ahlâk*, 43. Galen yine de her insana eğitim verilmesi gerektiğini düşünür. Ancak bazı insanların eğitime yatkın olmadığını ve tabiatlarının bu eğitimi kabul etmediğini ifade eder. Galen, *On The Passions and Errors of the Soul*, 56.

⁴³ Bakınız, Gülistan Aktaş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ahlâkî Açıldan ‘Mizâc’ Kavramı*, 115-119.

⁴⁴ Mutedil mizâc ve nâtik nefis arasındaki irtibat için ayrıca bakınız: “İnsanın mizâcî (fiziksel yapısı) itidal üzere yaratılmıştır. Çünkü en şerefli ve en kâmil olan nâtik nefsi taşıyacak mizâcın unsurları itidal üzere birleşmiştir. İnsanın mizâcî fitraten mutedildir ve düzensiz değildir. Bu yüzden istidatları kabul etmektedir.” Tehânevî, *Keşşâfü’l-istilâhâtî’l-fünân ve’l-’ulûm*, (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 3/1318-1323.

halifesi olduğu anlaşılmaktadır. İnsan halifeliiği sebebiyle bazı görev ve sorumluluklara sahiptir. Buna karşılık görev ve sorumluklarını yerine getirebilecek yetkinlik, kabiliyet ve hazır bulunuşlukta yaratılmıştır. Yaratılıştan gelen bu yapı insanın mizâc ve tabiatıdır. Mizâc ve tabiat, her insanın kendine özgü bazı huy ve kabiliyetlere yatknılığıdır. İhvân-ı Safâ'ya göre bir insan tek başına halifelik sorumluluğunu yerine getirebilecek kadar yetkin değildir. Ancak her insan birbirinden farklı huy, kabiliyet ve yatknılıklarla donatılmıştır. Bu sayede insanlar hep birlikte bu sorumluluğun gereğini yerine getirebilirler.⁴⁵ Farklı mizâçlara sahip insanların kendi yatknılık ve kabiliyetleri çerçevesinde bir araya gelip halifelik sorumluluğunu ifa edebilmesi yanında bu sorumluluğun bir parçası olan her insanın mizâcında olmayan yeni huyları kazanabilme imkânı da vardır.

Risâlelerde her insanın kendine özgü kabiliyet ve yatknılıkları yanı sıra bunların ötesinde yaratılış itibariyle sahip olmadığı kabiliyet ve yatknılıkları da elde edebileceği belirtilmektedir. *Mutlak insan* anlayışı şeklinde kavramsallaşan bu anlayış *Risâleler*'de şöyle geçmektedir. "Tüm huyları kabule, her beşerî sanat ve ameli gerçekteştirmeye yatkn, *mutlak insan*, *insânî-küllî nefis* her zamanda ve her bireyde mevcuttur."⁴⁶ Buna göre her insan var olan huylarını değiştirebilecek ya da yeni huylar edinebilecek yapıda yaratılmıştır. İhvân ahlâkında mizâc insanın kendine özgü nitelikleri iken bunların ötesine geçebilecek kabiliyetteki yaratılış da *mutlak insan* olma potansiyeli ile ifade edilmiştir. Zira bu ahlâk sisteminde insanın tabii huy ve mizâcı merkûze ahlâk, eğitim ve alışkanlıklar yoluyla irâdi olarak kazanılan huylar müktesep ahlâktır.

2.2. Merkûze-Müktesep Ahlâk Ayrımı ve Tabiatın Esaretinden Kurtulma İdeali

Merkûze-müktesep ahlâk ayrımı huyların değişimi imkânı konusunda oldukça önemlidir. Zira böylesi bir ayrım İhvân-ı Safâ'nın ahlâk sisteminde huyların değişiminin mümkün görüldüğünün en temel göstergesidir. "Ahlâk, insanın yerleşik tabiatı ile bu tabiatın üzerine alışkanlıklar yoluyla sonradan kazanılan huyların eklenmesinden hâsil olmaktadır."⁴⁷ Merkûze ahlâk insanın yaratılışı itibariyle sahip olduğu yerleşik tabiat ve ahlâktır. Müktesep ahlâk ise eğitim ve alışkanlık edinimi yoluyla sonradan kazanılan ahlâktır.⁴⁸ Dolayısıyla ahlâk sadece yerleşik tabiata ya da sadece kazanıma bağlı huylar değil her ikisinin bileşkesinden doğan huyların toplamıdır.

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/288; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/204.

⁴⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/294; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/209.

⁴⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/287; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/203.

⁴⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/293; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/208. İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlâk*'ta ahlâkı tabii ve kazanılmış

Merkûze ahlâk, insanın yaratılıştan bazı ruhsal ya da amelî hallere “hazır ve yatkın olması” durumunu ifade etmesi bakımından mizâçtır. Bununla birlikte mizâç çeşitli faktörlere bağlı şekillenen, zamanla değişebilen bir yapıdır. Bu bakımdan ahlâtın mizâci ve genetik yapısı, coğrafya ve iklim faktörünün kalıtsal tesiri, astrolojik durumların tesirlerinde şekillenen huy ve yatkınlıklar merkûze ahlâka daırdır. Ayrıca çocukluk döneminde tekrar ederek tabiata yerleşen huy ve yatkınlıklar ile aile ve sosyal çevreden edinilen huylar merkûze ahlâka dâhildir. Zira insan çocuklukta yeni huylar kazanmayı amaçlamaz. Bulunduğu ortamda doğal bir şekilde tekrarlar sonucu yapmayı alışkanlık edindiği fiiller tabiatında yerleşik (merkûze) hale gelir.

Merkûze ve müktesep ahlâk ayrımı fiillerin erdem oluşu noktasında da ayırt edicidir. Merkûze ahlâka dair fiiller mizâca bağlı fiillerdir. Mizâca bağlı olması ise nefisten sâdır olan bu fiilde bitkisel-şehvânî ve hayvanî-gadabî kuvvelerin etkin olduğunu göstermektedir. Nâtık nefsin öncü olmadığı bu tür fiiller irâdî ancak ihtiyarî fiiller olmadığından erdem veya erdemsizlik değildir. *Zira, İhvân Risâleleri’nde, mizâç kavramı ahlâktan ziyade psikoloji disiplinine yakın, insanın kendisinden bağımsız ve sorumlu tutulamayacağı bazı şartlar sonucu edindiği tipik özellikleri ifade eden ahlâkî açıdan nötr sayılacak davranışlardır.*⁴⁹

Müktesep ahlâk ise sonradan olan ve kazanılan dolayısıyla şuurlu tercihlere dayanan ihtiyarî huylardır. Bu bağlamda yenilecek besinler ile yaşanılacak coğrafya ve iklim seçimi, alınan eğitimler ve sosyal çevre tercihleri sonucunda sonradan kazanılan huylar müktesep, kazanılmış ahlâktır. Dolayısıyla mizâci etkileyen faktörler çoğunlukla merkûze ahlâkî, mizâcın sonradan ve sürekli surette değişmesi sebebiyle de müktesep ahlâkî etkilemektedir. Bu anlamda mizâcın sonradan değişimi yeni huyların kazanımı için imkân oluşturmaktadır. Mizâcın değişken bir oran oluşu bir argüman olarak ayrıca ele alınacaktır. Burada kısaca ifade etmek gerekirse, yaratılış itibarıyla belirlenmiş-yerleşik (merkûze) bir yapı olan mizâç, sonradan değişebilmesiyle yeni huyların kazanımında (müktesep ahlâk) bir engel ve sınırlamaya sebep olmaktadır.

2.3. Bir Yatkınlık Olarak Mizâç

İhvan’a göre mizâç bir ahlâkî değıl, ahlâka yatkınlığı belirlemektedir.⁵⁰ İhvân’ın mizâci bir yatkınlık olarak değılendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Zira mizâç bir yatkınlık olarak tanımlandığında mevcut ahlâkın terkedilmesi ve yeni huyların kazanımı noktasında bir engel veya sınırlılık ifade etmemektedir.

İhvân-ı Safâ’ya göre, insan tabiatı itibarıyla cömertlik, cesaret ya da iffete yatkınsa ona bu yatkınlığı yönünde amel yapmak zor gelmeyecektir. Bunun zıddı olan kötü huylara da yatkın olabilir. Bu sefer düşünme, çaba, yasak, tehdit veya teşvik gibi

ahlâk olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İbn Miskeveyh’in yaptığı bu ayrım, İhvân-ı Safâ’nın merkûze-müktesep ahlâk ayrımı ile oldukça benzerdir. Tabii ahlâk mizâca karşılık gelirken kazanılmış ahlâk alışkanlık ve eğitimle edinilmektedir. Bakınız; İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-ahlâk*, 32.

⁴⁹ İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, 221.

⁵⁰ İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, 221.

itici güçler ile huyların düzeltilmesi gerekmektedir.⁵¹ Mizâcın bir yatkınlık ifade etmesi insanın o yönde fiil yapmasını kolaylaştırmakta ancak aksini de imkânsız kılmaktadır. Kötü huylara karşı yatkınlıklar ise engellenmelidir. Engellenmenin yolu bazen düşünce ve çaba bazen de yasak ve tehdit gibi daha sert yöntemlerdir.⁵² Dolayısıyla mizâca bağlı yatkınlıklar köreltilebilir veya aksi yönde davranış geliştirilebilir. Ancak bunu yapmak zor olabilir.

Huylar değişir ancak bu değişim zor veya kolay olur. Zira İhvân-ı Safâ'ya göre, çeşitli âdetler güçlenerek fitrî yapıyı (yaratılıştan gelen tabiatı) değiştirip yeni bir tabiat haline gelebilir. Ayrıca kazanılmış bir âdeti terk etmek kadar tabiatta bulunmayan bir şeyi talep etmek de zordur.⁵³ Buna göre tabiî yatkınlık bulunan huyları edinmek kolaylık; tabiata yerleşen bu huyların değiştirilmesi ise zorluk ifade etmektedir. Dolayısıyla huyların değişimi imkânı noktasında mizâc bir engel veya imkânsızlık değil sadece zorluk olabilir. Mesele bu yönüyle açık olmakla birlikte mizâcın İhvân-ı Safâ'nın ahlâk sisteminde *tabiî bir esaret hali* olarak ifade edilmesi de onun kalıcı ve değişmez bir yapı değil de bir yatkınlık olarak değerlendirildiğinin başka bir kanıtıdır.

*Tabiatın esaretinden kurtulma ideali*⁵⁴ İhvân ahlâk sisteminin önemli bir parçasıdır. Risâlelerde insanın yaratılıştan gelen mizâc yapısına ve bu yapının maruz kaldığı çeşitli etkileri ifade eden merkûze ahlâkına bağlı kalması ve değişikliğe kapalı olması durumu kınanmıştır. Bu nedenle İhvân, insanın tabiatın esaretinden kurtulmasının gerekliliğinden sıklıkla söz etmektedir. Bu fikir merkûze ve müktesep ahlâk ayrımı ile ilişkilidir. Merkûze ahlâk mizâc ve tabiatı ifade etmesi yönüyle insanın esaretinde kaldığı ve ondan kurtulması, ötesine geçmesi gereken yapısıdır. Görüldüğü üzere İhvân ahlâkında mizâc teorisi huyların değişimine bir engel olarak değerlendirilmektedir. Mizâc teorisi ve tabiatın esaretinden kurtulma ideali bir arada değerlendirildiğinde mizâcın insanın içinde bulunduğu esareti keşfetmesi ve kendine kurtuluş için bir yol çizmesi bakımından önemli olduğu söylenebilir. Zira İhvân-ı Safâ'nın ahlâk felsefesinde aslanan doğuştan gelen tabiî yapı değil, nâtik nefsin rehberliğinde ihtiyarî fiillerle sonradan kazanılan huylardır.

2.4. Değişen Bir Oran Olarak Mizâc

Mizâc ahlâtı oluşturan hıltların birbirine oranını ifade etmektedir. Bu oran ise sürekli değişmekte, hıltlar birbirine eşit miktarda olunca mizâc mutedil olmakta hıltlar arasındaki eşitlik bozulunca gayrı mutedil mizâc ortaya çıkmaktadır. Mutedil

⁵¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/294; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/208.

⁵² İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/294; İhvân-ı Safâ, "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine", 1/209.

⁵³ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 3/352; İhvân-ı Safâ, "Mezheplere ve Dinlere Dair", 3/346.

⁵⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 2/351; İhvân-ı Safâ, "Filozofların 'İnsan Küçük Bir Âlemdir.' Görüşüne Dair", çev. Abdullah Kahraman, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 2/322.

mizâçlı bedende fiiller nefisten erdem yönünde sâdir olurken gayrı mutedil mizâçlı bedende nefsin fiilleri erdemsizlik ifade etmektedir.

Mizâcın değişken bir oran oluşu yaratılış itibariyle belirlenmiş bir yapı olmasına mukabil değişken bir yapı olduğunu da göstermektedir. Bu bakımdan mizâca bağlı huylar değişir mi sorusunun cevabı mizâcın bizzat kendisinin dahi değiştiiğidir. Dolayısıyla mizâcın değişen bir oran oluşu huyların değişimini mümkün kılmaktadır. Mizâcın sürekli değişebilirliğine karşın mizâcın ve nefsin fiillerinin itidal üzere tutulması önemlidir.

Ahlâtın mizâcının yapı taşı besinlerdir. Bu nedenle mizâcın yapısı en temelde beslenmeye bağlı olarak sürekli değişmektedir. Mizâcın mutedil durumda kalabilmesi ise İhvân ahlâkının bir parçası olan zühd yaşamı ve buna bağlı olarak az yeme iledir. *Risâleler*'de ilk dönem filozoflarının ve faziletli âlimlerin hikmeti öğretecekleri kişiye öncelikle kırk gün oruç tutmayı ve kırk gece namaz kılmayı emrettiklerinden bahsedilmektedir.⁵⁵ Zira mutedil mizâçlı kimse güzel ahlâka ve faziletli ilimlere uygun fiziksel ve ruhsal yapıda olacaktır.

Mûsiki nağmeleri de ahlâtın mizâcını itidal bakımından etkilemektedir. Mûsiki nağmeleri mizâcın itidale kavuşmasını da itidalini kaybetmesini de sağlayabilmektedir.

Tiz sesler sıcaktır. Ahlâtın (mide suyu) mizâcını ısıtır ve sakinleştirirler. Kalın sesler ise soğuk olduğundan, sıcak ve kuru ahlâtın mizâcını nemlendirir. Kalınlık ve tizlik arasında mutedil sesler ise itidal üzere olan ahlâtın mizâcını, itidalden çıkması için muhafaza eder. Çünkü mutedil ve uyumlu sesler, ahlâtın mizâcını mutedil kılar, tabiatları ferahlatır, ruhlar bundan lezzet alır ve nefisler mutlu olur. Uyumsuz şiddetli sesler ise mizâcı bozar, itidalden uzaklaştırır.⁵⁶

Mutedil mizâç nefsin fiillerinde erdeme, gayrı mutedil mizâç ise erdemsizliğe sebep olmaktadır. Mizâç, ahlâk ve mûsiki arasında kurulan bu bağ oldukça dikkat çekicidir. İhvân-ı Safâ öncesinde Fârâbî'nin de mûsiki ve mizâç irtibatından bahsettiği bilinmektedir.⁵⁷ *Dinleyicinin nefesine tesir eden rûhânî bir cevher*⁵⁸ olması yönüyle mûsiki, dinlenen nağmenin içeriğine bağlı olarak mizâcın itidaline ve nefsin fiillerine tesir etmektedir. Mûsiki mizâca tesir ederek onu mutedil veya gayrı mutedil duruma getirebilir. Bu bakımdan İslam tıp geleneğinde mûsiki, zihinsel hastalıklar tedavisi için

⁵⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 5/202-203; *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 5/199.

⁵⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/203-204; İhvân-ı Safâ, "Musiki", çev. Ahmet Hakkı Turabi, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 1/137.

⁵⁷ Ethem Ruhi Üngör, "Fârâbî'nin Mûsikî Yönü", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını 1990); Ayrıca İhvân-ı Safâ'da mûsiki hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Yalçın Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. İsmail Çalışkan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 6.

⁵⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*, thk. Arif Tamir, 1/195; İhvân-ı Safâ, "Musiki", 1/131.

bir yöntem sayılmıştır.⁵⁹ Yine mûsikinin mizâcın itidalini sağlaması nefsin erdemlere yönelmesini sağlarken, mizâcın itidalini bozması ise nefsin erdemsizliklere yönelmesine sebep olmaktadır.

Mizâcı etkileyen temel faktörler de onun itidalini etkilemektedir. Bu bağlamda coğrafya ve iklim, astrolojik durumlar, eğitim ve sosyal çevre de mizâcın yapısını belirlerken itidalini etkileyerek sürekli değişimine imkân hazırlamaktadır. Ayrıca daha önce ele aldığımız nefis ve mizâç arasındaki sürekli etkileşim ve insicam da mizâcın değişen bir oran olması ile ilişkilidir.

Sonuç

Makalemizde İhvân-ı Safâ ahlâkında önemli bir yeri olan mizâç teorisinin, tabîi huyların değişiminde imkân olarak mı yoksa engel olarak mı değerlendirdiği konusu ele alınmıştır. İnsanın fiziksel yapısını oluşturan ahlât-ı erbaanın oranını ifade eden mizâç, bedensel fonksiyonlarına doğrudan etki etmektedir. Bu oran aynı zamanda huyların oluşumuna da dolaylı olarak tesir etmektedir. Bu dolaylı etki İhvân-ı Safâ'nın ahlâk sisteminde nefis ve kuvveleri üzerinden ele alınmaktadır. Bu bağlamda mizâcın ahlâka/huylara tesiri incelenmiş ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

İnsanın mevcûdât arasında en mutedil mizâca sahip olması onu halifelik sorumluluğunun ve nâtık nefsin taşıyıcısı yapmıştır. İnsanın halifelik sorumluluğunu yerine getirmesini sağlayacak fiziki yapı mizâcı iken ruhsal yapı da nâtık nefsidir. Bu noktada mizâç teorisi insanı ve âlemdaki yerini açıklamak noktasında önemlidir. Mizâç beden sıvıları olan ahlât-ı erbaanın oranını ifade etmekte ve bu hıtların birbirine oranına bağlı olarak mutedil veya gayrı mutedil olmaktadır. Mizâç beslenme, coğrafi ve iklimsel koşullar, astrolojik durumlar ile eğitim ve sosyal çevre gibi faktörler neticesinde şekillenmekte ve itidal durumu da belirlenmektedir. Ancak itidal durumu bu faktörler etkisinde sürekli değişmektedir. Mizâç aynı zamanda insanın fiziksel ve ruhsal yapısı arasındaki irtibatı ifade etmektedir. Bu irtibatın niteliği fiziksel ve ruhsal yapı yani nefis ve beden arasındaki insicam ile açıklanmaktadır. Mizâcın bir itidal teorisi oluşu da göz önüne alındığında insanın fiziksel ve ruhsal yapısının birbirinin itidal durumundan etkilendiği anlaşılmaktadır.

Nefis fiillerini ortaya koyarken bedeninin mizâcına tâbidir. Bu sebeple mizâcın itidal durumuna bağlı olarak nefsin fiilleri de mutedil veya gayrı-mutedil olmaktadır. Ahlâk ilminde mutedil fiiller erdem olarak isimlendirilirken itidalden sapmış fiiller erdemsizlik olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda mizâcın ahlâkî fiiller üzerinde dolaylı bir tesiri bulunmaktadır. İhvân-ı Safâ da Galen gibi nefsin shevî-bitkisel ve gadabî-hayvanî kuvvelerini fiziksel yapı ile ilişkili olması sebebiyle mizâçla irtibatlandırmıştır. Dolayısıyla bu iki kuvve mizâcın yapısından doğrudan etkilenmektedir.

⁵⁹ Mûsiki ile tedavi hakkında ayrıca bakınız. Duygu Nevşe, "Eyüp'te Medfun Bir Hekimbaşının Müzikle Tedavi Risalesi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX Tebliğler* (İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Kültür Yayınları, 2005); Ahmet Hakkı Turabi, "Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adli Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40/1 (2011).

Nâtık nefis ise insanın rûhânî ve latîf yönü olduğundan bedeninin mizâcından doğrudan değil dolaylı olarak etkilenmektedir. Ayrıca mizâç, İhvân-ı Safâ'nın ahlâk felsefesinde önemli bir yeri olan merkûze-müktesep ahlâk ayrımı ile de ilişkilidir. Mizâç bu ayırmada daha çok merkûze ahlâkı ifade etmektedir. Sürekli değişen yapısıyla ise nefsin fiillerini etkilemekte ve müktesep ahlâkı dolaylı olarak etkilemektedir.

Makalemizin ikinci kısmında huyların değişim imkânı mizâç teorisi bağlamında tartışılmıştır. Burada İhvân-ı Safâ'nın ahlâk düşüncesinin dayandığı meseleler referans alınmıştır. Bu bağlamda ulaştığımız genel sonuç İhvân-ı Safâ'da mizâcın huyların değişiminde bir engel veya sınırlılık değil imkân olduğu yönündedir. Mizâç insanın tabiatında var olan huy ve yatkınlıkları ifade etmektedir. İhvân-ı Safâ'nın ahlâk sisteminde insanın tüm huylarını kabul edebilen yapısına işaret eden mutlak insan anlayışı ile birlikte düşünüldüğünde her insanda bulunan bu potansiyelin mizâç ve tabiatında var olan huyların ötesinde yeni huyların kazanılabilmesine imkân verdiği görülmektedir. Mizâç merkûze-müktesep ahlâk ayrımı ile birlikte düşünüldüğünde ise mizâç insanda yaratılıştan var olan huyları yani merkûze ahlâkı ifade etmekte olup ona doğrudan, sonradan tercihen kazanılan huylara yani müktesep ahlâka ise dolaylı olarak tesir etmektedir. Yine *Risâleler*'de mizâcın belirli huylara işaret eden bir yapı değil de insanın bazı huylara diğer huylardan daha yatkın olması durumu olarak değerlendirilmesi de bu ahlâk sisteminde huyların değişiminin ve yeni huyların kazanımının mümkün olduğunu göstermektedir. Ayrıca mizâç, insanın tabii ahlâkı yapısının ona çizdiği sınırlara bağlı kalmaması gerekliliğini ifade eden tabiatın esaretinden kurtulma ideali ile birlikte değerlendirildiğinde bu ahlâk sisteminde, insanın tabiat ve mizâcının ötesine geçmesinin önemsendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında *Risâleler*'de mizâç sürekli değişen bir oran olarak ele alınmakta ve sürekli surette değişimi, onun huyların değişimini de bizzat mümkün kıldığını göstermektedir.

İnsan tabii fiziksel ve ruhsal yapısı itibariyle bazı etkilere maruzdur. Bu etkiler onun hem fiziksel yapısı hem de ruhsal yapısına tesir etmektedir. Bunlar: İnsanın fiziksel görünüşü, ona anne-babasından tevariüs eden genetik yapısı ve ırkı, dünyaya geldiği coğrafi ve iklimsel şartlar, doğduğu vakte bağlı olarak tesirinde olduğu astrolojik durumlar, kendisini içinde bulduğu ve yetiştiği sosyal çevre, çocuklukta aldığı terbiye ve eğitimidir. Bu şartlar sonucunda insanın kendine özgü yapısı olan mizâcî şekillenmektedir. İhvân-ı Safâ sisteminde tabii-mizâcî yapının ismi ahlâk-ı merkûzedir. İnsanın ahlâk-ı merkûzesinin ötesine geçmesi, var olan huylarının yerine veya bunlara ek olarak yeni huylar kazanması mümkündür. Zira yeni huylar kazanabilme imkânı ahlâk-ı müktesebe şeklinde kavramlaşmıştır. Ayrıca mizâcî etkileyen faktörlerden coğrafi ve iklimsel şartlar ile sosyal çevrenin değişimi ve eğitim; mizâcın itidalini etkileyen beslenme ve mûsiki de insanın yeni huylar kazanmasını mümkün kılmaktadır.

İnsan anne karnında bitkisel nefse ve ardından hayvanî nefse sahiptir. Nâtık nefsin güçleri ise onda bulunmasına karşın temyiz yaşına kadar bilfiil hale gelmez. İnsan mümeyyiz ve âkil olduğu vakit nâtık nefsinde dayalı fiiller ortaya koymaya başlar. Bu bağlamda insan bitkisel ve hayvanî nefsinde dayalı fiillerinde mizâcına tâbidir. İnsanın çocukluğunda sergilediği davranışlar mizâcına tâbidir ve bu bakımdan mizâç

çocukluk döneminde huylara doğrudan tesir etmektedir. Mümeyyiz ve âkil insanda ise nâtik nefis, bitkisel ve hayvanî nefsinin yöneticisi olduğundan mizâç onun fiille-rine artık dolaylı olarak tesir etmektedir. Konu bağlamında İhvân-ı Safâ, mizâcın ta-nımı, onun itidalini etkileyen faktörlerde Galen ve Fârâbî'nin görüşlerini kendi dü-şünce sistemi içerisinde meczederek özgün bir yapıya dönüştürebilmiştir. İhvân-ı Safâ'nın mizâç bağlamında ortaya koyduğu düşüncelerinde İbn Sînâ sistemi ile bazı paralellikler de mevcuttur. Konular tartışılırken bu benzerlik ve etkileşime işaret edilmiştir. Buna göre mizâç tabiî huyların değişimi noktasında bir belirlilik değil imkândır. Mizâç teorisi insan tabiat ve karakterine dair bir açıklama biçimidir. Maka-lemizde ele aldığımız fiziksel mizâç, ahlâkî yapı ve huyların değişim imkânı meseleleri çerçevesinde İhvân-ı Safâ'ya göre insan ve ahlâkî yapısı tanımlanabilir.

Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilke-lere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynak-çada belirtildiği beyan olunur / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been pro-perly cited.</i>
Yazar(lar) / Author(s)	Asiye Aykıt - Gülistan Kızılınış
Finansman / Funding	Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / <i>The authors ack-nnowledge that they received no external funding in sup-port of this research.</i>
Yazar Katkıları / Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: GK (%55), AA (%45) Veri Toplanması / Data Collection: GK (%70), AA (%30) Veri Analizi / Data Analysis: GK (%60), AA (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: GK (%80), AA (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revi-sion: GK (%90), AA (%10)
Çıkar Çatışması / Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / <i>The authors declare that they have no competing interests.</i>

Kaynakça

- Aksu, İbrahim. *İbn Sînâ Felsefesinde Mizâç Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aktaş, Gülistan. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ahlâkî Açıdan 'Mizâç' Kavramı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Aykıt, Asiye. "İhvân-ı Safâ'nın Görüşleri Çerçevesinde Mehdiçlik Düşüncesinin Felsefi Arka Planı". *Uluslararası Mehdiçlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd., Sivas: Cumhu-riyet Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Çetinkaya, Yalçın. "İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. İsmail Çalışkan. 6/353-390. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Fârâbî. *Kitâbu Ârâu ehli Medîneti'l-Fâzıla*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1985.

- Fârâbî. *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*. nşr. Ali Bu Mühlhim. Beyrut: Dâr ve Mektebet'el-Hilâl, 1994.
- Galen. *On The Passions and Errors of the Soul*. çev. P.W. Harkins. Ohio:Ohio State University Press, 1963. <https://doi.org/10.1097/00000441-196409000-00040>
- Galen. *Kuva'n-Nefsi Tevâbiu'li Mizâci'l-beden*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dirâsâti ve Nusûs fi'l- felsefeti ve ulûmi inde'l-Arab, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbu'l-ahlâk ve Tathîru'l-a'râk*. haz. Abdulalim Salih. Mısır: Matbaatü't-terakkî, 1317/1899.
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fi't-tib*. çev. Esin Kâhya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017.
- İbn Sînâ. *Ahvâlu'n-Nefsi*. çev. İsmail Hanoğlu. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- İhvân-ı Safâ. "Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine". çev. Enver Uysal. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 1/187-201. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri. Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine". çev. İsmail Çalışkan-Enver Uysal. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 1/201-269. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine". çev. Enver Uysal. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 1/173-187. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Astronomi-Astroloji". çev. Elmin Aliyev. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 1/81-111. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Musiki". çev. Ahmet Hakkı Turabi. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 1/ 129-161. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. "Filozofların 'İnsan Küçük Bir Âlemdir.' Görüşüne Dair". çev. Abdullah Kahraman. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 2/317-335. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. "Spermin Düştüğü Yere Dair". çev. İsmail Çalışkan. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 2/289-317. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. "Aşkın Mahiyetine Dair". çev. Halil İbrahim şimşek. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 3/217-233. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümin Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair". çev. Murat Demirkol & Kamuran Göktaş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 3/55-81. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "Mezheplere ve Dinlere Dair". çev. Metin Özdemir. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 3/327-428. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Akli İlkeleri Hakkında". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 3/145-161. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 5/85-181. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- İhvân-ı Safâ. *Resâil-u İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ*. thk. Arif Tamir. 5 Cilt. Beyrut-Paris: Menşûrat-ı Avîdât, 1995.
- İlhan Kutluer. *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Nasırüddin Tusî. Ahlâk-ı Nâsrî. çev. Anar Gafarov-Zaur şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Nevşe, Duygu. "Eyüp'te Medfun Bir Hekimbaşının Müzikle Tedavi Risalesi". *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX Tebliğler*. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Platon. *Timaios*. çev. Erol Güney-Lütfi Ay. İstanbul: 2001.

Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Seyyid Şerif Cürcânî. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Lübnan: Mektebeti Lübnân, 1985.

Tehânevî. *Keşşâfî ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. 3. Beyrut: Daru Sadır, ts.

Üngör, Ethem Ruhi. "Fârâbî'nin Mûsiki Yönü". *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.